

Część I

HISTORIA I PRAWO

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Andrzej Gaca, Zbigniew Witkowski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ZJEDNOCZENIE WŁOCH

W 150. rocznicę wydarzeń roku 1861

Powszechnie przyjmuje się, że imperium karolińskie stanowi kolebkę Włoch, Niemiec i Francji. Już przez przymierze z papieżem Leonem III udało się Karolowi Wielkiemu podbić ostatecznie Królestwo Longobardów (774 r.) i włączyć je do państwa frankońskiego. 25 grudnia 800 roku, w dzień Bożego Narodzenia, papież przekazał Karolowi *Imperium Romanum* i koronował go na cesarza rzymskiego, wskrzeszając Cesarstwo na Zachodzie jako „wspólnotę św. Piotra”, kładąc podwaliny pod nową jedność przeciwstawianą Cesarstwu Wschodniemu, istniejącemu nadal po upadku Rzymu¹. Państwo Karola Wielkiego, co podkreśla Jan Baszkiewicz, jakkolwiek rozległe i uświetnione cesarskim tytułem, było two-rem kruchym².

Po śmierci Ludwika Pobożnego, syna Karola Wielkiego (840 r.), doszło do podziału państwa frankońskiego na trzy części, usankcjonowanego przez układ w Verdun w 843 roku, co dało początek późniejszemu wyodrębnieniu się wspo-

¹ M.H. Serejski, *Idea jedności karolińskiej*, Warszawa 1937, s. 28–29, s. 47 i n., s. 64 i n., s. 72 i n.; s. 85 i n.; krok ten ułatwiła okoliczność, że po detronizacji Konstantyna VI na tronie cesarskim w Konstantynopolu zasiadała wówczas kobieta – cesarzowa Irena, dlatego na Zachodzie tron cesarski uważano za nieobsadzony. Dopiero w wyniku działań wojennych, prowadzonych w północnej Italii, cesarz wschodniorzymski Michał został zmuszony do uznania równorzędnej godności Karola Wielkiego na Zachodzie (812 r.); W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław 1981, s. 73; K. Zakrzewski, *Historia Bizancjum*, Kraków 1999, s. 130–131, s. 134.

² J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Wrocław 1995, s. 25.

mnianych wcześniej, nowych państw europejskich. Według traktatu podpisanego przez następców cesarza, najstarszy wnuk Karola Wielkiego, Lotar, uzyskał wraz z godnością cesarską Włochy i terytoria na północ od Alp między Skaldą, Mozą, Saoną, Rodanem a Renem oraz Fryzję; Karol Łysy – ziemie na zachód od dzielnicy Lotara (tereny późniejszej Francji); Ludwik Niemiec – ziemie między Renem a Łabą (tereny późniejszych Niemiec). Dzielnicą Lotara uległa następnie na podstawie traktatu w Meerssen w 870 roku podziałowi między Karola i Ludwika.

Późniejsze próby przywrócenia jedności państwa nie powiodły się. Śmierć Karola III, jednego z synów Ludwika Niemieckiego, zwanego Grubym (888 r.), pozbawionego legalnego dziedzica, który na krótko zdołał jeszcze raz skupić pod swym berłem, przynajmniej formalnie, całe imperium Karola Wielkiego – oznaczała definitywny upadek jedności karolińskiej i ostateczny rozpad dawnego *Regnum Francorum*³.

Sytuacja polityczna w Królestwie Włoskim na początku II połowy X wieku, a zwłaszcza walki o tron pomiędzy miejscowymi wielkimi panami feudalnymi, oraz pogrążenie się całego kraju coraz bardziej w rozbiciu, umożliwiły królowi niemieckiemu Ottonowi I interwencję we Włoszech i koronację, najpierw na króla Italii (961 r.), a rok później na cesarza rzymskiego. Od tego czasu północne i środkowe Włochy były połączone z państwem niemieckim, którego władcy, poczynając od Ottona I i jego następcy, będą również bezskutecznie dążyć do opanowania południowej Italii, częściowo uznającej zwierzchnictwo cesarzy zachodnich, częściowo zaś związanej z Cesarstwem Wschodnim lub wchodzącej w jego skład⁴. Posiadanie Włoch królowie niemieccy musieli okupywać przywilejami na rzecz włoskich feudałów świeckich i duchownych, a później także miast. Niektóre spośród nich zdobyły dużą niezależność już w XI wieku (m.in.

³ We Włoszech już w roku 887 tron objął człowiek niewywodzący się z dynastii karolińskiej, Berengar I, margrabia Friuli, koronowany na króla Italii w 888 r. Po nim wielcy feudałowie powołali na tron księcia Burgundii Rudolfa, a następnie Hugona z Prowansji. Kolejnym królem Włoch został, popierany przez Ottona I, margrabia Ivrei, Berengar II.

⁴ Zjednoczenie pod władzą Normanów większości księstw południowowłoskich, skąd wyparli oni zarówno Arabów, jak i Bizantyjczyków, a następnie podbój przez nich pod koniec XI w. Sycylii doprowadziło do powstania na południu Włoch silnie scentralizowanej monarchii, która przyjęła w 1130 r. nazwę Królestwa Sycylijskiego. Objęło ono Sycylię, Kalabrię i Apulię. Jego władca Roger II uzyskał koronę z rąk papieża. Po wymarcu dynastii normandzkiej (1194) przeszło ono w drodze spadku na niemieckich Hohenstaufów, a po śmierci ostatniego z nich (poł. XIII w.) nastąpił podział państwa pomiędzy francuskich Andegawenów i hiszpańskich Aragonów. Ci ostatni po długoletnich walkach opanowali całą Sycylię (ich państwo później zostanie nazwane Królestwem Obojga Sycylii). Tereny na lądzie stałym, pozostające we władaniu Andegawenów weszły w skład nowo utworzonego królestwa ze stolicą w Neapolu (Królestwo Neapolitańskie).

Piza, Genua, Mediolan, Piacenza, Lucca). Zupełną niezawisłość osiągnęła w tym okresie Wenecja, uznająca przedtem zwierzchnictwo Bizancjum. Sporadyczność pobytów cesarzy we Włoszech sprzyjała usamodzielnieniu się świeckiego i duchownego możnowładztwa.

Dążenie do ograniczenia rosnącego uprzywilejowania panów feudalnych doprowadziło w drugiej połowie XI wieku w wielu miastach włoskich do tworzenia tajnych związków, których celem było uniezależnienie miasta od władzy biskupa (lub hrabiego) i zmniejszenie roli możnego rycerstwa w miastach⁵. W niektórych ośrodkach miejskich to dojście do władzy niższych klas ludności następowało w drodze ewolucji, niekiedy poprzez specjalne ugody gwarantujące ludowi udział w sprawowaniu rządów w mieście. W innych biskupi zostali pozbawieni swoich uprawnień w wyniku walk, czasami dość krwawych. Proces wyodrębniania się autonomicznych władz miejskich przyspieszała walka pomiędzy cesarstwem a papiestwem o inwestyturę oraz wewnętrzne walki w samym kościele. Miasta stojące po jednej lub drugiej stronie uzyskiwały uprawnienia, które dotąd przysługiwały hrabiom lub posiadającym uprawnienia hrabiowskie biskupom. Papieże popierali dążenia miast do uniezależnienia się od świeckiej władzy biskupów będących na ogół zwolennikami cesarza, zatem tylko w nielicznych mniejszych miastach utrzymywał się stary porządek.

Dalszemu rozwojowi samodzielności miast i przejmowaniu regaliów przysługujących wyłącznie cesarzowi usiłował przeciwstawić się Fryderyk I Barbarossa (1152–1190). Odbierając miastom włoskim na mocy postanowień sejmu ronkańskiego (1158 r.) prawo wyboru własnych urzędników, mianował w to miejsce nowych urzędników, tzw. *potestates* (stanowili oni pierwowzór późniejszego urzędu miejskiego podesty). Byli obwoływani przez cesarza jego przedstawicielami w poszczególnych miastach. Pierwszy zbuntował się przeciwko temu Mediolan, zdobyty i zburzony przez wojska cesarskie. Z dalszych walk z cesarzem miasta włoskie zjednoczone w Lidze Miast Lombardzkich wyszły jednak zwycięsko. Na mocy postanowień pokoju zawartego w Konstancji (1183 r.) Fryderyk I uznał istniejący w miastach stan rzeczy. Cesarz przyznał miastom prawo zrzeszania się w ligi, zaciągania wojska, wyboru własnych urzędników i korzystania z regaliów. Chociaż formalnie władze miast musiały być zatwierdzone przez cesarza oraz miasta musiały płacić mu daninę, gdy przebywał we Włoszech, jak również od pewnych wyroków miejskich można było odwołać się do cesarza,

⁵ Rozkwitowi miast włoskich początek dały m.in. szybki rozwój gospodarczy, wyższa w porównaniu z krajami zaalpejskimi i bardziej upowszechniona kultura oraz przetrwanie na Półwyspie Apenińskim wielu rzymskich instytucji. Już w IX w. wiele z włoskich miast uzyskało autonomię w zakresie jurysdykcji.

jednak w praktyce uprawnienia cesarskie bardzo rzadko mogły być od miast wyegzekwowane.

Wprawdzie pokój w Konstancji doprowadził do pewnego ograniczenia autonomii miast włoskich, stał się jednak zarazem prawną podstawą ich faktycznej niezawisłości, sankcjonując niejako wcześniejszą niezależność. Cesarz uznał władzę komun, miasta zaś, przyjmując zwierzchność cesarską, przejęły jakby rolę wielkich feudałów, by podobnie jak oni stopniowo uwalniać się od swych obowiązków na rzecz suzerena.

Dalsza ewolucja ustroju miast włoskich przebiegała w sposób zróżnicowany w poszczególnych ośrodkach, prowadząc stopniowo do ostatecznego upadku autonomicznych komun miejskich u schyłku XIV wieku i przekształcania się miast w signorie, a następnie w księstwa⁶. Tylko nieliczne komuny włoskie utrzymały się przez dłuższy okres jako republiki bądź mieszczańskie (np. Florencja) lub arystokratyczne (np. Wenecja, Genua)⁷.

Dawne republikańskie komuny miejskie Włoch, nadal rozszerzając się terytorialnie⁸, albo ulegały jedynowładztwu (np. Mediolan pod rządami Viscontich, a następnie Sforzów, Florencja w rękach Medyceuszy, Mantua – Gonzagów, Ferrara – rodu d'Este, Verona – rodu Scalgiekich), albo przechodziły w ręce obcych państw (np. Genua, od 1449 r. francuska, a od 1528 r. hiszpańska).

Poszczególne państewka włoskie, skłócone politycznie, stale toczyły ze sobą spory i walki, wciągając nierzadko do pomocy władców i wojska z zewnątrz. Pod koniec XV wieku Włochy stały się areną rywalizacji i zaborczej polityki obcych mocarstw. Król Francji, Karol VIII, rozpoczął długotrwały okres walk,

⁶ Powstawanie signorii wiązało się z centralizacją władzy w komunach miejskich. Kapitanowie ludu, lub tam gdzie pozostali podeści, zaczęli być wybierani na przełomie XIII i XIV w. na dłuższy czas, później dożywotnio. Jednocześnie przyznawano im bardzo szerokie uprawnienia w zakresie władzy ustawodawczej i wykonawczej, co prowadziło do sytuacji, że stawali się oni faktycznymi panami miasta, niekoronowanymi jedynowładcami. Niekiedy signorami zostawali feudałowie bądź kondotierzy. Chcąc uzyskać władzę dziedziczną w mieście i na nieraz rozległym obszarze przylegającym do miasta, signorowie starali się o uzyskanie od papieża lub cesarza przywileju nadającego im tytuł dziedziczny (np. wikariusza lub księcia). Należy niewątpliwie zgodzić się z Gierowskim, że system signorii przyczynił się do utrwalenia policentryzmu włoskiego, prowadząc do powstania małych despotycznych państewek i petryfikując zarazem podział Włoch; J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław 1985, s. 127–128.

⁷ W. Szyszkowski, *Wenecja. Dzieje republiki 726–1797*, Toruń 1994, s. 76 i n., s. 94–96, s. 106 i n., s. 115 i n., s. 135.

⁸ Małe signorie lokalne zostały wchłonięte w XIV w. przez większe miasta, wokół których powstawały państwa terytorialne o monarchicznej lub republikańskiej formie rządów.

kontynuowanych przez jego następców, o hegemonię na Półwyspie Apenińskim⁹. Rywalami Francji w jej włoskiej ekspansji były monarchia hiszpańska i cesarska dynastia Habsburgów. Doprowadziło to do utrwalenia wpływów rywalizujących państw na terenie Italii i dalszych zmian sytuacji politycznej we Włoszech, coraz bardziej uzależnianych od obcych potęg. Proces ten dotyczył nie tylko skutków toczonych kilkadziesiąt lat tzw. wojen włoskich, ale także następstw późniejszych konfliktów zbrojnych, które miały miejsce na przestrzeni pomiędzy drugą połową XVI a końcem XVIII wieku.

Bezpośrednio przed rokiem 1861 Włochy były traktowane, pomijając kwestię Królestwa Włoskiego istniejącego w latach 887–962, tylko jako „pojęcie geograficzne”. Autorem tego powiedzenia był kanclerz Austrii, ks. min. Klemens Lothar von Metternich, który pierwszy raz użył tego słynnego potem określenia w liście do ks. Apponyiego, ambasadora Austrii w Paryżu z 12 kwietnia 1847 roku. Metternich napisał wówczas *Le mot ,Italie’ est une dénomination géographique* i powtórzył tę tezę w liście okólnym z 6 sierpnia 1847 roku, skierowanym do ambasadorów Cesarstwa, akredytowanych w Londynie, Sankt Petersburgu i w Berlinie – *l’Italie est un expression géographique*¹⁰. Powiedzenie to stało się następnie mottem prawie przysłowiowym. Zauważa się więc w literaturze, że słowo „Italia” długo nie było desygnatem rzeczywiście istniejącego podmiotu będącego podmiotem samym w sobie, ale odpowiednikiem wciąż przyszłej i niepewnej idei¹¹. W polskim piśmiennictwie zwracają na to uwagę m.in. Mieczysław Żywczyński i Zbigniew Machelski¹².

Jako pojęcie polityczne Włochy występują w czasach nowożytnych bez przerwy dopiero od 1861 roku, ale to nie znaczy, że powstało ono dopiero wówczas. Już w 1802 roku Republika Cisalpińska otrzymała nazwę Republiki Włoskiej (*Repubblica Italiana*)¹³. Mogłaby ona być, jak uważa G. Procacci, wystarczającym

⁹ Podczas tych wojen (zwanych włoskimi) wojska cesarsko-hiszpańskie, dowodzone przez księcia Karola Burbona, zdobyły Rzym w 1527 r., doszczętnie go złupiły i spaliły (*Sacco di Roma*); S.E. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki*, Wrocław–Kraków 1958, s. 11–13; por. Z. Witkowski, *Mężnie i wiernie. Papieska Gwardia Szwajcarska. Historia chwały*, Toruń 2010, s. 87–110 oraz Z. Morawski, *Sacco di Roma*, Kraków 1923.

¹⁰ Cyt. za F. Bonini, *Storia costituzionale della Repubblica*, Roma 2007, s. 18. Ten zaś przywołuje te frazy z pamiętników ks. Metternicha opublikowanych przez jego syna ks. Richarda Metternicha, w Paryżu w 1883 r.

¹¹ F. Bonini, *op. cit.*, s. 18.

¹² M. Żywczyński, *Włochy Nowożytne. 1796–1945*, Warszawa 1971, s. 6; Z. Machelski, *System polityczny Włoch*, Warszawa 2010, s. 11.

¹³ Jeszcze w okresie wojen prowadzonych przez Dyktariat (1794–1799) mianowany w lutym 1796 r. dowódcą armii włoskiej generał Napoleon Bonaparte w ciągu krótkiego czasu pokonał króla Piemontu, zmusiwszy go do zawarcia pokoju, na mocy którego Sabaudia i Nicea zostały

polem działania dla eksperymentu odnowy politycznej i społecznej o zasięgu narodowym, gdyby nie przytłaczająca obecność Francuzów, a także ich polityka i postawa wobec owej „siostrzanej republiki”¹⁴. W zależnej od Francji i kadłubowej postaci Włochy stały się po raz pierwszy od stuleci realnym organizmem państwowym. Za sprawą Napoleona pojęcie Italii ponownie weszło do słownika politycznego Europy¹⁵. Wkrótce Republikę Włoską przekształcono w Królestwo Włoskie, którego koronę przyjął sam Napoleon (zastępowany przez swego pasierba Eugeniusza de Beauharnais jako wicekróla), zobowiązując się, że nigdy nie połączy jej z koroną Francji.

Na skutek sukcesów Napoleona w wojnie z trzecią koalicją (1805 r.) Austria utraciła Wenecję, Istrię i Dalmację i została wyparta z Włoch i Niemiec. Wojska francuskie ponownie obaliły w Neapolu dynastię burbońską, gdzie panowanie objął brat Napoleona, Józef Bonaparte¹⁶. Całe Włochy znalazły się pod faktycznym panowaniem Francji. W 1807 roku zostały włączone do Francji Toskania i Parma, a w 1809 Państwo Kościelne.

Epokę napoleońską zakończył kongres wiedeński, który obradował do początku czerwca 1815 roku. Jedną z najbardziej skomplikowanych spraw,

wcielone do Francji. Po zwycięskim pochodzie przez północne Włochy Napoleon wkroczył do Austrii, zmuszając ją do podpisania traktatu w Campo Formio (17.10.1797 r.). Według jego postanowień Austria godziła się m.in. z utratą Lombardii. Mapa Włoch uległa znacznemu przekształceniu. Napoleon zlikwidował arystokratyczną republikę wenecką. Jej część wschodnia przypadła Austrii. Z Lombardii, zachodniej części republiki weneckiej oraz części ziem papieskich utworzono Republikę Cisalpińską (Przedalpejską). W lutym 1798 r. wojska francuskie opanowały Rzym, gdzie proklamowano republikę. Na początku 1799 r., po obaleniu panowania Burbonów w Neapolu, proklamowano powstanie republiki, zwanej Partenopejską. Jeszcze wcześniej w Genui ustanowiono pod protektorem Francji Republikę Liguryjską. W grudniu 1798 r. Piemont został wcielony do Francji, a król Piemontu udał się do swej ostatniej posiadłości, Sardynii. Jednakże wojna, która wybuchła na wiosnę 1799 r. przyniosła Francuzom duże straty we Włoszech.

¹⁴ Tak zresztą jak inne „republiki siostrzane”, pomimo swej formalnej niezależności, była ona krajem poddanym reżimowi okupacji wojskowej ze wszystkimi tego konsekwencjami: m.in. nieustannymi rekwizycjami, nakładaniem wysokich kontrybucji czy rabowaniem dzieł sztuki. Z drugiej strony w ciągu dwóch lat jej istnienia po raz pierwszy została przełamana bariera municypalizmu i Włosi z różnych regionów zjednoczyli się w zgromadzeniach i organach rządu cisalpińskiego, nabierając doświadczenia politycznego; G. Procacci, *Historia Włochów*, Warszawa 1983, s. 286–287.

¹⁵ T. Wituch, *Zjednoczenie Włoch*, Warszawa 1987, s. 63.

¹⁶ Po usunięciu Burbonów w Hiszpanii (1808 r.) Józef Bonaparte objął tron w Hiszpanii. Po nim rządy w Neapolu objął szwagier Napoleona, słynny generał J. Murat. Po klęsce Napoleona utrzymał on władzę w Neapolu, przechodząc w 1814 r. na stronę koalicji antynapoleońskiej. Podczas „stu dni” porozumiał się z Napoleonem i wystąpił przeciw Austrii. Postanowił zbrojnie dokonać zjednoczenia Włoch pod swoim berłem. Pokonany przez Austriaków opuścił swe państwo. Po powrocie do Neapolu jesienią 1815 r. został schwytany i rozstrzelany.

zaprzatających wiele uwagi jego liderów były Włochy, gdzie liczył się przede wszystkim interes i głos Austrii. Państwo włoskie stało się ponownie pojęciem geograficznym, a nie politycznym. Papieżowi przywrócono władzę doczesną, a wraz z nią Państwo Kościelne. Wiktor Emanuel I powrócił do Turynu. Genuę postanowiono włączyć do Królestwa Sardynii. Parmę otrzymała dożywotnio córka cesarza, żona Napoleona, Maria Luiza. Austria odzyskała z powrotem Lombardię, Wenecję i Dalmację. Księstwo Modeny przywrócono spokrewnionemu z cesarzem austriackim, Franciszkowi IV, Toskanę i Piombino odzyskał brat cesarza, Ferdynand III. Całe północne Włochy, z wyjątkiem Królestwa Sardyńskiego zwanego nadal Piemontem, znalazły się więc pod wpływami Austrii¹⁷.

Pierwsze próby rewolucyjne, mające na celu wyzwolenie Włoch spod panowania austriackiego, podjął na początku lat 20. XIX wieku tajny związek karbonariuszy¹⁸. Jednakże zarówno powstanie w Neapolu (1820 r.), jak i w Piemoncie (1821 r.), które spowodowały przyznanie liberalnych konstytucji, zostały krwawo stłumione przez Austriaków¹⁹. Również zryw rewolucyjny we Włoszech w dobie francuskiej rewolucji lipcowej zakończył się niepowodzeniem (1831 r.)²⁰.

W latach 30. XIX wieku Giuseppe Mazzini i jego zwolennicy, którzy powołał do życia nową tajną organizację o wyraźnie republikańskim programie, pod nazwą „Młode Włochy”, przedsięwzięli szereg powstańczych prób na północy

¹⁷ We Włoszech północnych król Sardynii odzyskał Piemont oraz Sabaudię i Niceę. Pod jego panowanie dostał się również obszar dawnej republiki Genui. Na południu Burbonowie odzyskali Królestwo Obojga Sycylii;

¹⁸ W I poł. XIX w. we Francji i we Włoszech popularny stał się ruch polityczny zwany karbonaryzmem lub węglarstwem. Karbonariusze głosili równość wszystkich ludzi, walkę przeciw tyranom, domagali się ustroju konstytucyjnego. Włoscy węglarze za cel stawiali sobie przede wszystkim wyzwolenie Włoch spod obcego panowania, zjednoczenie i wprowadzenie demokratycznego ustroju. Mieli wielu zwolenników wśród drobnego mieszczaństwa, chłopów i niższego kleru. Po niepowodzeniach powstań z lat 1821 i 1831 organizacje karbonariuszy upadły. Zastąpiła je organizacja Młode Włochy, założona przez Mazziniego w 1831 r. do walki o zjednoczenie Włoch.

¹⁹ Do wydarzeń w Królestwie Obojga Sycylii wmieszało się Święte Przymierze, które w porozumieniu z królem Ferdynandem podjęło decyzję o zbrojnej interwencji Austrii. Jej wojska opanowały wkrótce terytorium Królestwa, zaprowadzając w nim ponownie despotyczne rządy i okupując kraj przez następne trzy lata. Austriacy interweniowali również w Piemoncie, przyczyniając się do pokonania powstańców i przywrócenia tam absolutyzmu. Wzmocnili również terror i represje w podległym sobie Królestwie Lombardzko-Weneckim.

²⁰ W powstaniu włoskim, które na początku 1831 r. objęło większą część Państwa Kościelnego, udział wzięło przede wszystkim drobnomieszczaństwo. Nie wysunięto programu zjednoczenia Włoch. Powstańcy zostali pokonani przez wojska austriackie. W obawie przed kolejnym powstaniem konferencja sześciu państw w Rzymie wręczyła papieżowi Grzegorzowi XVI memorandum, doradzające przeprowadzenie pewnych reform. Wobec opozycyjnej postawy papieża w 1832 r. wybuchło kolejne powstanie.

i na południu Włoch, lecz wszystkie poniosły klęskę. Celem nowo powstałej organizacji miało być odrodzenie narodu włoskiego i zjednoczenie Włoch w formie republiki. Jednocześnie Włosi mieli współpracować z innymi narodami po to, by w przyszłości stworzyć nowy europejski ład, nową europejską wspólnotę o charakterze ponadnarodowym²¹.

Nieudane próby wyzwolenia Italii spod panowania austriackiego i dążenie do zjednoczenia narodowego w latach 20. i 30. XIX wieku zakończone porażką nie złamały ducha oporu ani pragnienia wolności mieszkańców Półwyspu Apenińskiego. Na początku lat 40. coraz więcej zwolenników zaczęła zyskiwać sobie nowa koncepcja zjednoczenia Włoch pod przewodnictwem papieża, tym bardziej że po śmierci Grzegorza XVI w czerwcu 1846 roku papieżem został, popierany przez Francję, kardynał G.M. Mastai-Ferretti, który przyjął imię Piusa IX. Ten potomek zubożałego rodu średniej włoskiej szlachty, słynącej ze swego przywiązania do liberalizmu, cieszył się opinią człowieka postępowego²². Ponieważ patriotycznie nastawione kręgi społeczne upatrywały w nim światłego i zdolnego papieża-monarchę, który stanie na czele zrywu narodowego i będzie wskrzesicielem wolności i wielkości Włoch, początkowo wręcz pieszczotliwie nazywały go *Pio Nono* i widziały w nim jedyne, dobrego reformatora.

Jednym z wybitnych, chociaż umiarkowanych, teoretyków katolickiej myśli federalistycznej w tamtym czasie był Vincenzo Gioberti, autor fundamentalnego dzieła zatytułowanego *O prymacie moralnym i obywatelskim Włochów* z 1843 roku. Autor wyłożył tu swoje poglądy na przyszłość jedności Włoch i tym samym poderwał do działania wielu nie tylko aktywnych politycznie, umiarkowanych patriotów epoki, ale też zwykłych Włochów. Gioberti ujął ich wszystkich zwłaszcza jedną tezę, w myśl której „Italia ma sama w sobie wszystkie warunki potrzebne do swego narodowego i politycznego odrodzenia, bez uciekania się do rewolucji wewnętrznych na wzór obcy ani też do pomocy zbrojnej z zewnątrz”²³. Zamiast oczekiwać pomocy Francji czy innych państw Gioberti proponował nadać odpowiednie znaczenie osobie papieża, najbardziej godnego i zasłużonego mieszkańca Italii, a ten sprawując władzę doczesną, jako monarcha świecki, z pewnością nie doprowadzi do powstania poddanych przeciwko rządzącym, wręcz przeciwnie taka sytuacja sprawi, że papież wyznaczony przecież przez

²¹ J. Ugniewska, *Giuseppe Mazzini – historia jako narodowa terapia*, Wrocław 1986, s. 112 i n.

²² Trzej bracia przyszłego biskupa, arcybiskupa, kardynała i papieża, hrabiego G.M. Mastai-Ferrettiego, brali udział w powstaniu w Państwie Kościelnym (1831 r.); Ch. Schaller, *Pius IX*, Warszawa 2009, s. 17.

²³ V. Gioberti, *Del primato morale e civile degli Italiani*, a cura di G. Balsamo-Crivelli, Torino 1946, s. 101.

Opatrzność zachęci innych monarchów i lud do wspólnego działania w pokoju i w zgodzie w ramach ligi włoskiej (*lega italiana*). Taki związek konfederacyjny pod wodzą papieża zwiększałby swoją własną siłę, likwidowałby załążki konfliktów i stanowiłby zaporę przed wyniszczającymi inwazjami z zewnątrz²⁴. Historyk włoski zajmujący się myślą polityczną epoki B. Brunello ocenia, że „Włochów pociągnęła owa magia”. Byli pewni, że oto Gioberti wymyślił formułę, która będzie cudownym lekarstwem na wszystkie problemy Włoch, tym bardziej, że „nie wiązała się z rewolucją czy z wojnami, poświęceniami czy łzami: wolność, niepodległość, wspaniałość ojczyzny, wszystko to zostanie im dostarczone szybko za pomocą dobrej woli”²⁵. Szybko jednak idee Giobertiego zakładające ostrożność i odsuwanie problemów i do tego papieża jako przywódcy konfederacji państw włoskich okazały się utopią w nowych czasach, toteż przez dziesięciolecia podlegał on często krytyce.

Rzeczywiście chociaż nowo obrany papież przeprowadził w zacofanym i zrujnowanym gospodarczo Państwie Kościelnym²⁶ już na początku swojego pontyfikatu szereg reform gospodarczych i politycznych, które wywołały powszechny entuzjazm, to jednak jego zapal wyczerpał się stosunkowo szybko. Papież ogłosił m.in. szeroką amnestię dla ok. 1600 więźniów i wygnańców politycznych, złagodził cenzurę, popierał bezpłatne nauczanie, rozpoczął na wielką skalę prace publiczne w Rzymie (budowa wodociągów, nowych dróg, mostów i założenie oświetlenia gazowego), zainicjował budowę aż czterech linii kolejowych, zaprowadził porządek w finansach, wydatnie obniżył cła na granicach państwa i zniósł pozostałości cel wewnątrznych. Wiosną 1847 roku Pius IX stworzył Radę Państwa (*Consulta di Stato*), ciało o charakterze doradczym, następnie powołał pierwszy w dziejach Państwa Kościelnego rząd w postaci Rady Ministrów, otworzył stanowiska w administracji komunalnej Państwa Kościelnego dla osób świeckich oraz wyraził zgodę na utworzenie gwardii obywatelskiej (*Guardia Civica*)²⁷. Pius IX dostrzegał także wartość i znaczenie zbliżenia gospodarczego państw włoskich, czemu dał wyraz, zawierając w 1847 unię celną z Toskanią i Piemontem²⁸. Wreszcie ogłosił 14 marca 1848 r., wprawdzie dopiero pod wpływem błyskawicznego rozwoju sytuacji rewolucyjnej w Europie, w tym w państwach włoskich,

²⁴ Ibidem, s. 111.

²⁵ B. Brunello, *Il pensiero politico italiano dal Romagnosi al Croce*, Bologna 1949, s. 75.

²⁶ J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 428.

²⁷ J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 428 oraz J.M. Villefranche, *Pius IX*, Warszawa 2002, s. 28–29, s. 36–37.

²⁸ A. Pankowicz, *Szkic do portretu papieża Piusa IX*, „Politeja”, nr 1(5), Kraków 2006, s. 257 oraz por. J. Pelczar, *Pius IX i jego pontyfikat*, t. 2, Kraków 1888, s. 8–18.

*Statut Fundamentalny dla Rządów Doczesnych w Państwach Świętego Kościoła*²⁹. Akt ten stanowił kamień milowy z sferze przyswajania zasad rozwijającego się konstytucjonalizmu ówczesnej epoki.

Na tym w zasadzie zakończył się proces postępowych przemian w Państwie Kościelnym. Jak trafnie zauważa Christian Schaller, Pius IX dokonał tego „bardziej dla wypełnienia swojego duszpasterskiego posłannictwa niż do narzuconej z zewnątrz roli politycznego przywódcy”³⁰. Sytuację skomplikowało to, że liberalna polityka papieża na początku pontyfikatu bardzo szybko wciągnęła go w konflikt z katolicką Austrią³¹.

Jednakże powszechny entuzjazm, jaki wywołały poczynania Piusa IX, zmuszał innych władców włoskich, pod presją społeczeństwa, do zmiany dotychczasowej formy rządów. Czynnikiem, który przyspieszył te zmiany, był wybuch 12 stycznia 1848 roku powstania w Palermo. Ferdynand II, władca Królestwa Obojga Sycylii, któremu nie udało się stłumić buntu, rozpoczynającego rewolucję nie tylko we Włoszech, ale i w Europie, powołał nowy rząd i nadał swemu państwu konstytucję (10 lutego 1848 r.) wzorowaną na konstytucji francuskiej z 1830 roku.

Pod wpływem wydarzeń na południu Włoch ruch ludowy rozszerzył się i przybrał na sile w całym kraju. Liberalowie, mający poparcie mas, zaczęli domagać się wprowadzenia ustroju konstytucyjnego i w innych państwach włoskich. Jeszcze w lutym 1848 roku na żądania te przystał książę tokański, Leopold II, a w marcu przyszła kolej na Piemont, gdzie król Karol Albert ogłosił w Turynie *Statut fundamentalny Królestwa Sardynii*, wzorowany również na francuskiej konstytucji z roku 1830 i konstytucji belgijskiej z roku 1831³².

Wydarzenia na południu Włoch w początkach 1848 roku stanowiły jeden z ruchów rewolucyjnych określanych Wiosną Ludów, które wstrząsnęły Europą, ogarniając swym zasięgiem prawie cały kontynent, a zakończyły się niepowodzeniem w 1849 roku. Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że nie wszędzie przyczyny i przebieg Wiosny Ludów miały jednakowy charakter. W każdym kraju, gdzie pod koniec lat 40. XIX wieku wystąpiły ruchy rewolucyjne o odmiennej

²⁹ *Ustawa Zasadnicza Państwa Miasto Watykan oraz inne akty ustrojowe. Wstęp, wybór i tłumaczenie F.Longchamps de Bérier i M.Zubik*, Warszawa 2008, s. 10.

³⁰ Ch. Schaller, *op. cit.*, s. 26; papież w walce o wyzwolenie i zjednoczenie Italii zachował neutralność, czując się przede wszystkim duszpasterzem powołanym w jednakowym stopniu dla wszystkich narodów, przez co został okrzyknięty wrogiem ojczyzny i na czym poważnie ucierpiała jego popularność; R. Fischer-Wollpert, *Leksykon Papieży*, Kraków 1997, s. 161.

³¹ L. Ranke, *Dzieje papiestwa w XVI–XIX wieku*, Warszawa 1974, s. 670–671; J.M. Villefranche, *op. cit.*, s. 45–46.

³² F. Bonini, *op. cit.*, s. 20.

genezie i mimo elementów wspólnych miały też cechy specyficzne, uwarunkowane odrębnym rozwojem historycznym oraz zróżnicowaniem ustroju politycznego i społecznego poszczególnych państw. Włochy od średniowiecza nie tworzyły jednego państwa, a ponieważ stanem rozbicia Włoch była zainteresowana zwłaszcza Austria, bunt kierował się przede wszystkim przeciwko niej.

Wybuch rewolucji (3 marca 1848 r.) w Wiedniu stał się dla Włoch szansą na zjednoczenie. Po wycofaniu się wojsk austriackich powstanie objęło Lombardię, Wenecję, Parmę i Modenę. Opinia publiczna widziała przywódcę ruchu ogólnowłoskiego w osobie Karola Alberta, króla Sardynii, uznając go za przyszłego wyzwoliciela Włoch³³. W gruncie rzeczy władca ten, stając na czele ruchu wyzwolenia i zjednoczenia Włoch, myślał wyłącznie o swoich interesach dynastycznych. Jeśli zdecydował się na wojnę z Austrią, wypowiedzianą 23 marca, to głównie dlatego, by uwolnić się spod jej zwierzchnictwa³⁴.

Armię piemoncko-sardyńską zasilili tysiące ochotników z różnych stron Włoch. Do tzw. I wojny o niepodległość przyłączyły się Toskania, Parma i Modena. Posiłki przysłali również papież i król Ferdynand II, jednakże wojska ich zostały po paru tygodniach wycofane z walki. Pius IX ogłosił ostatecznie 29 kwietnia 1848 roku podczas konsystorza kardynalskiego alokucję zatytułowaną *Non semel*, oświadczając, że jako papież nie może prowadzić wojny, ponieważ jego misja ma charakter ponadnarodowy i obcy jest mu wir wrzawy wojennej. Pius IX wyraźnie wówczas stwierdził, odnosząc się do tych, którzy chcieliby postawić go na czele jakiejś republiki tworzonej przez ludy włoskie, że papież wszystkie swe myśli, troski i starania zwraca ku temu, by królestwo Chrystusowe, to jest Kościół, co dzień świetniej się rozkrzewiało, nie zaś, by się rozszerzały granice władzy doczesnej³⁵.

³³ Utworzone w 1720 r. Królestwo Sardyńskie pozostawało pod rządami dynastii sabaudzkiej od XI w. W 1743 r. połączyło się z Piemontem, przejmując w okresie Wiosny Ludów przewodnictwo w ruchu liberalnym i antyaustriackim na Półwyspie Apenińskim; J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 398, 302–303 i 450–451.

³⁴ „I ażeby wam lepiej wykazać nasze poczucie związku z Italią, rozkazujemy, ażeby wojska nasze wstępując na teren Lombardii i Wenecji nosiły herb Sabaudii umocowany na włoskim sztandarze trójbarwnym” – tak brzmią ostatnie słowa odezwy ogłoszonej przez Karola Alberta 24 marca 1848 r. Jej znaczenie polega na tym, że po raz pierwszy wysuwa ona jawnie dynastię sabaudzką na czoło włoskiego ruchu narodowego zmierzającego do zjednoczenia Włoch drogą odgórną – pod berłem dynastii; *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 113.

³⁵ Papież odrzucił również myśl prezydentury w Republice Włoskiej, złożonej ze wszystkich włoskich ludów; J.M. Villefranche, *op. cit.*, s. 51; L. Ranke, *op. cit.*, s. 671.

Także król Neapolu wykorzystał wybuch kolejnego powstania w stolicy swojego państwa jako pretekst opuszczenia formującej się ligi włoskiej. Liczebną przewagę w tej wojnie mieli więc Austriacy.

Stanowisko papieża spotkało się z powszechnym rozczarowaniem społecznym. Rozwścieczeni liberałowie i rewolucjoniści włoscy podsycali nastroje antypapieskie, co nie było trudne, gdyż mimo początkowych sukcesów nieudolność wojskowa Karola Alberta stała się powodem dotkliwej klęski armii włoskiej pod Custozzą (25 lipca 1848 r.). 9 sierpnia doszło do zawieszenia broni, w następstwie czego Austria uzyskała Lombardię i Wenecję oraz wpływy w Parmie i Modenie, dokąd wkroczyły jej oddziały. Do końca tego miesiąca walkę partyzancką prowadził tylko Giuseppe Garibaldi³⁶.

Taka sytuacja spowodowała we Włoszech niepomierny wzrost nastrojów radykalnych i republikańskich, skierowanych głównie przeciwko świeckiej władzy papieża, który odmawiając udziału w wojnie przeciwko Austrii i opowiadając się za pokojem, z doskonałego kandydata na reformatora i przywódcę nowego państwa nagle stał się wrogiem numer jeden kraju, zdrajcą idei narodowej, człowiekiem, który w oczach radykałów włoskich wyrzekł się „wszelkich uczuć wspólnoty z Włochami”³⁷. Więcej, ich zdaniem to Pius IX był winny klęski militarnej Włoch i wobec tego Państwo Kościelne odtąd stawało się zasadniczą przeszkodą dla idei zjednoczenia Italii. To tutaj bierze swój początek słynna „kwestia rzymska” i antyklerykalizm włoski³⁸. Tak więc papież zdystansował się wyraźnie wobec ruchu *Risorgimento*, oznaczającego rozbudzenie się świadomości narodowej Włochów³⁹. Pius IX pod presją nasilających się gwałtownych demonstracji przeciwko niemu i przeciw Kościołowi oraz po zabójstwie premiera swego rządu hr. Pelegrina Rossiego, uchodzącego w oczach papieża za jedyną osobę zdolną do uspokojenia nastrojów rewolucyjnych, w obliczu realnego niebezpieczeństwa osobistego potajemnie opuścił Rzym przy pomocy posła bawarskiego hr. Karla von Spaura, w przebraniu zwykłego księdza. Udając się do fortecy w Gaecie niedaleko Neapolu, zwrócił się też z prośbą o interwencję i pomoc w sprawie

³⁶ T. Wituch, *Garibaldi*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 116 i n.

³⁷ L. Ranke, *op. cit.*, s. 671.

³⁸ A. Pankowicz, *op. cit.*, s. 259 oraz W. Jakubowski, *O Roma felix. Geneza, specyfika i przeobrażenia instytucji politycznych Państwa Miasta Watykańskiego*, Warszawa 2005, s. 84–98.

³⁹ Mianem *Risorgimento* określa się ruch na rzecz uwolnienia Włoch od obcej dominacji i zjednoczenia narodowego. Jest to także nazwa epoki trwającej od wojen napoleońskich do proklamowania zjednoczonego Królestwa Italii w 1861 r.

przywrócenia swojej władzy świeckiej i niezależności do wielu państw europejskich (m.in. do Francji, Austrii, do Neapolu i do Hiszpanii)⁴⁰.

Dnia 9 lutego 1849 roku zebrana w Rzymie Konstytuanta uchwaliła zniesienie władzy świeckiej papieża i przekształcenie Państwa Kościelnego w Republikę Rzymską. Na jej czele stanęli Carlo Armellini, Giuseppe Mazzini i Aurelio Saffi, tworząc jej ciało kierownicze w postaci triumwiratu. I chociaż triumwirat w manifestie swoim ogłosił się republikańskim Rządem Narodu⁴¹, to w odpowiedzi papież obłożył przywódców Republiki ekskomuniką w Nowy Rok 1849. Republika Rzymska przetrwała jednak niespełna pięć miesięcy i została obalona 3 lipca 1849 roku wraz ze zdobyciem Rzymu przez wojska francuskie. Po ucieczce księcia tokańskiego Leopolda II także w Toskanii powstał rząd tymczasowy złożony z demokratów.

Pod naciskiem radykałów w marcu 1849 roku Karol Albert zerwał zawieszenie broni z Austrią i wznowił działania wojenne. Tym razem wojna trwała zaledwie kilkanaście dni. Dowództwo wojsk sardyńskich objął generał Wojciech Chrzanowski. 23 marca Włosi ponieśli dotkliwą klęskę pod Novarą i następnego dnia zawarto rozejm z Austrią, która początkowo chciała zlikwidować państwo sardyńskie. Karol Albert w dniu militarnej porażki abdykował na rzecz swego syna Wiktora Emanuela II⁴². Najdłużej trwały walki w Rzymie i Wenecji. Wobec postępów wojsk austriackich istniała groźba, że Austria zapanuje nad całym Półwyspem Apenińskim.

Zaniepokojona tym była w szczególności Francja. Republikanie francuscy prowadzili pertraktacje z papieżem w sprawie udzielenia mu pomocy i wprowadzenia przez niego w przyszłości liberalnych reform. Dopiero kiedy we Francji zwyciężyła prawica monarchistyczna, Ludwik Napoleon Bonaparte przystąpił do bardziej energicznych działań. Wysłana przez niego ekspedycja wojskowa bombardowała Rzym przez szereg tygodni, a po zdobyciu miasta w lipcu 1849 roku i częściowym wyzwoleniu Państwa Kościelnego przez Austrię, doczesna władza papieska została przywrócona. Na początku kwietnia 1850 roku Pius IX powrócił do Rzymu. Jego konserwatywna niechęć wobec postępowych prądów wzrosła w kolejnych latach jeszcze bardziej⁴³. Gwałtownie wzrastał też opór zwolenników zjednoczenia Włoch wobec papieża, tym bardziej że restytuowana jego świecka władza i porządek w jego państwie wsparte były na bagnietach zaciekłych wro-

⁴⁰ Ch. Schaller, *op. cit.*, s. 37; L. Ranke, *op. cit.*, s. 673.

⁴¹ J. Ugniewska, *op. cit.*, s. 140.

⁴² Sam wprost z Novary udał się na emigrację do Portugalii, gdzie wkrótce zmarł.

⁴³ L. Ranke, *op. cit.*, s. 673 i n.; J. M. Villefranche, *op. cit.*, s. 82 i n.; Ch. Schaller, *op. cit.*, s. 41 i n.

gów Włoch, a przede wszystkim Austrii. Przeciwnicy Piusa IX zyskali znakomitą pożywkę do budowania tzw. czarnej legendy jego pontyfikatu⁴⁴.

Poza Piemontem i Toskanią, na terenie całych Włoch zapanowała reakcja i powrót do dawnego porządku. Italia została ponownie podzielona i poddana władzy absolutnej. Wywalczone z trudem ustępstwa liberalne były powszechnie wycofywane. Podobnie jak po poprzednich ruchach rewolucyjnych, tak i po wydarzeniach Wiosny Ludów niemal całe Włochy zostały ogarnięte falami represji. Tylko w Królestwie Sardynii sukcesor Karola Alberta, jego syn Wiktor Emanuel II kontynuował liberalną politykę ojca i stosował w praktyce postanowienia konstytucji w postaci statutu albertyńskiego, co zjednywało mu popularność i poparcie wielu przedstawicieli włoskich sił postępowych i ułatwiło w przyszłości wysunięcie się na czoło Piemontu jako głównego ośrodka jednoczenia Włoch⁴⁵.

Po stłumieniu ruchów liberalno-narodowych z lat 1848 i 1849 nastąpiło, jak już wskazano, przywrócenie rządów absolutnych książąt włoskich oraz utrwalenie wpływów Austrii w pokonanej Italii. Mimo dwukrotnej klęski militarnej nie zostały jednak zahamowane dążenia zjednoczeniowe w Italii, a ośrodkiem włoskiego ruchu narodowego stało się Królestwo Sardynii (Piemont) rządzone przez rodzimą dynastię sabaudzką. Król Wiktor Emanuel II (1849–1878) zachował, jak zostało powiedziane, konstytucję nadaną przez swego ojca Karola Alberta, rządy parlamentarne oraz włoski sztandar narodowy, a jego kraj stał się w tych czasach reakcji azylem politycznym dla wszystkich uciskanych Włochów⁴⁶. Było to przede wszystkim zasługą premiera hrabiego Camilla Bensa di Cavoura⁴⁷, któremu udało

⁴⁴ A. Pankowicz, *op. cit.*, s. 252 i 261.

⁴⁵ Utrzymany przez Wiktora Emanuela II w praktyce *Statut fundamentalny Królestwa* wydany w marcu 1848 r. od 1861 r. stał się konstytucją ogólnowłoską, która obowiązywała formalnie (*de iure*) z kolejnymi uzupełnieniami do 1 stycznia 1948 r., tj. do wejścia w życie nowej konstytucji republikańskich Włoch. Materialnie jednak, a więc *de facto*, Statut został zastąpiony dekretem namiestnikowskim z dnia 25 czerwca 1944 r. nr 151, wprowadzającym tzw. *legge fondamentale del nuovo ordinamento provvisorio dello Stato*, zwaną też, wg. powiedzenia P. Calamandrei „pierwszą Konstytucją Tymczasową” (*Prima Costituzione Provvisoria*), por. *Dizionario costituzionale*, a cura di M. Aini, Roma–Bari 2000, s.450.

⁴⁶ G. Procacci, *op. cit.*, s. 343–344.

⁴⁷ Cavour, który wraz z C. Balbo zaczął wydawać w 1847 r. czasopismo pod nazwą „Risorgimento”, które miało nadać nazwę całemu procesowi politycznemu na rzecz utworzenia jednolitego państwa, w październiku 1850 r. został ministrem przemysłu, rolnictwa i handlu, przyczyniając się na tym stanowisku w znaczącym stopniu do przyspieszenia ekonomicznego rozwoju kraju. Od listopada 1852 r. pełnił funkcję premiera i ministra spraw zagranicznych Królestwa Sardynii. Odtąd, aż do swej śmierci (1861 r.) kierował, z krótkimi przerwami, całością polityki piemonckiej, a potem włoskiej.

się pozyskać przedstawicieli prawie wszystkich obozów politycznych dla idei wspólnej walki przeciwko austriackiemu panowaniu w Italii. Cavour, idąc śladami poprzedniego pierwszego ministra Piemontu Massima d'Azeglia, nie tylko wykorzystał pomyślną koniunkturę gospodarczą, popierając rozwój handlu, przemysłu, rolnictwa i porządkując finanse, ale z determinacją dążył konsekwentnie do realizacji podstawowego celu politycznego – zjednoczenia Włoch pod berłem dynastii sabaudzkiej z jej doskonale rokującym zaledwie 29-letnim władcą Wiktorem Emanuelem II na czele, który w tym czasie stawał się wręcz ikoną włoskiego ruchu zjednoczeniowego⁴⁸. To właśnie on porwał Italię nowym planem zjednoczeniowym, w którym nie było już ani Piusa IX, ani jego Państwa Kościelnego.

Aby uzyskać w tej sprawie poparcie Anglii i Francji, armia piemoncka wzięła udział w wojnie krymskiej. Rząd sardyńsko-piemoncki umocnił się znacznie dzięki temu, że w skomplikowanym układzie spowodowanym przez wojnę krymską przyłączył się do związku mocarstw, wspierając je w walce z Rosją. Na konferencji pokojowej w Paryżu (1856 r.) przedstawiciele Królestwa Sardynii podnosili wielokrotnie sprawę wyzwolenia i zjednoczenia Włoch, przez co kwestię tę uznano za problem międzynarodowy, wymagający rozwiązania. Stanowiło to niewątpliwie bardzo znaczący sukces polityczny Piemontu, do którego w szczególności przyczynił się kierujący jego rządem premier.

W 1858 roku Cavour zawarł tajne porozumienie z Napoleonem III w Plombières, gdzie ustalono, że Francja udzieli pomocy Piemontowi w wypadku zaatakowania go przez Austrię. Ceną, jakiej zażądał Napoleon III, było przyłączenie Sabaudii (kolebki dynastii sabaudzkiej, przeważnie zamieszkaney przez Francuzów) oraz Nicei do Francji⁴⁹. Po zwycięskiej wojnie miano do Piemontu włączyć, Lombardię, Wenecję, Parmę, Modenę i papieską Romanię.

Przygotowania wojenne w Królestwie Sardynii, demonstracyjne wystąpienia patriotów włoskich, wreszcie odmowna odpowiedź Cavoura na ultimatum Wiednia, sprowokowały Austrię do interwencji zbrojnej w Italii w kwietniu 1859 roku. Jednak armia francusko-piemoncka pokonała Austriaków w bitwie pod Montebello w Lombardii (20 maja 1859 r.) oraz w decydujących bitwach pod Magentą i pod Solferino. Bitwa pod Solferino wstrząsnęła Europą swym szczególnie krwawym przebiegiem (ten czas zmagających wojennych zwany jest II wojną o niepodle-

⁴⁸ B.R. Lewis, *Mroczne strony historii. Papieże*, London–Bremen 2009, s. 188.

⁴⁹ N. Davies, *Zaginione Królestwa*, Kraków 2010, s. 579–585 oraz J.M. Villefranche, *op. cit.*, s. 108.

głość Włoch)⁵⁰. Po stronie Austriaków było 21 tys. zabitych i rannych, Francuzów 11 tys., a Włosi stracili 6 tys. żołnierzy⁵¹.

Wojna roku 1859 od początku przybrała charakter narodowy. W walkach z Austrią na północy wziął udział 3-tysięczny ochotniczy korpus strzelców alpejskich dowodzonych przez Garibaldiego. Równocześnie inni republikańscy i demokraci wywołali powstania narodowe w środkowych Włoszech, które doprowadziły do wygnania władców Toskanii, Parmy i Modeny oraz uwolnienia się spod władzy papieskiej Romanii, stanowiącej znaczną część Państwa Kościelnego.

Napoleon III, niezadowolony z takiego rozwoju wypadków, w obawie przed interwencją Prus i Austrii, pozostając pod silną presją francuskiej arystokratycznej i klerykalnej opozycji, która była przeciwna wnikaniu się w prawdopodobnie długotrwałą wojnę, nie chcąc zarazem uchodzić za poplecznika sił rewolucyjnych, bez powiadamiania Wiktora Emanuela II, zawarł z cesarzem Franciszkiem Józefem I odrębny pokój w Villafranca (11 lipca 1859 r.), który potwierdzał tylko oddanie Piemontowi Lombardii z Mediolanem (za pośrednictwem Francji) i pozostawienie Wenecji przy Austrii. W Romanii miała zostać przywrócona władza papieża. Do Parmy, Modeny i Toskanii mieli powrócić wygnani książęta. Traktat ten przewidywał także utworzenie konfederacji państw włoskich pod przewodnictwem honorowym papieża⁵².

„Warunków tych nie zmienił, tylko niektóre określił bliżej, traktat pokojowy podpisany w Zurychu (10 listopada 1859 r.) przez pełnomocników trzech państw”⁵³. Jego fragment (art. 18), dotyczący konfederacji włoskiej i Państwa Kościelnego, brzmiał następująco :

Cesarz francuski i Cesarz austriacki obowiązują się popierać wszystkimi siłami utworzenie konfederacji państw włoskich pod honorowym przewodnictwem Papieża, której celem byłoby utrzymać niepodległość i nienaruszalność państw skonfederowanych, zapewnić rozwój ich interesów moralnych i materialnych i zabezpieczyć pokój wewnętrzny i zewnętrzny Włoch za pomocą armii federalnej. Wenecja, zostająca pod rządami Jego Cesarzkiej Apostolskiej Mości, wejdzie w skład tej federacji i będzie uczestniczyć zarówno w prawach, jak obowiązkach wypływających z umowy fede-

⁵⁰ J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 460; wyjątkowo krwawy przebieg bitwy pod Solferino właśnie sprawił, że Henryk Dunant wszczął starania o założenie organizacji humanitarnej niosącej pomoc ofiarom wojen pod nazwą Czerwonego Krzyża.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² J.M. Villefranche, *op. cit.*, s. 101.

⁵³ J. Pelczar, *op. cit.*, s. 221.

ralnej, którą określi zgromadzenie przedstawicieli wszystkich państw włoskich⁵⁴.

Wkrótce po zawarciu pokoju w Villafranca, Cavour protestując przeciwko postanowieniom tego traktatu, jako niekorzystnych dla Piemontu, podał się do dymisji (19 lipca 1859 r.). Kiedy jednak 20 stycznia 1860 roku powrócił do władzy, udało mu się, dzięki poparciu Napoleona III, tak pokierować biegiem wydarzeń, że Toskania, Parma, Modena i Bolonia – po przeprowadzeniu plebiscytów (marzec 1860 r.) – wypowiedziały się za zjednoczeniem z Królestwem Piemontu i Sardynii, uznając Wiktora Emanuela II za swego władcę. Sabaudia i Nicea zgodnie z wcześniejszymi porozumieniami, mimo potępienia Mazziniego i sprzeciwu Garibaldiego, zostały oddane Francji⁵⁵.

Zwycięstwa w Lombardii i sukcesy sił Piemontu w środkowych Włoszech nie mogły pozostać bez echa w Królestwie Obojga Sycylii. Na początku kwietnia 1860 roku wybuchło w Palermo powstanie skierowane przeciwko panowaniu Burbonów. Emigranci sycylijscy utworzyli w Genui komitet, który powziął inicjatywę poparcia powstania przez wyprawę zbrojną zwaną wyprawą tysiąca, na czele której stanął Garibaldi ze swoją tysięczną armią tzw. czerwonych koszul. Było to jednym z najbardziej euforycznych, ale i jednocześnie kontrowersyjnych wydarzeń całego *Risorgimenta*, doprowadziła do obalenia rządów Burbonów na Sycylii i w południowych Włoszech, ale i do zainicjowania na wiele lat wielkich niepokojów na południu Włoch, noszących znamiona wręcz regularnej wojny domowej⁵⁶. W historycznej literaturze włoskiej, obalającej przesadne mity *Risorgimenta* wręcz mówi się o aneksji (*annessione*) czy podboju (*la conquista*) Południa przez Piemont. Akcja Garibaldiego groziła przekreśleniem wszystkich planów Cavoura i dynastii sabaudzkiej. Zagrożone bowiem zostały nie tylko zmiany, gorzej, ambicje Wiktora Emanuela II objęcia swym berłem całych Włoch. W żadnym razie nie można było zaaprobować sytuacji, że prywatna armia, ba, zbierająca samowolnego generała Garibaldiego, położyłaby rękę na Świętym Graalu *Risorgimento*, tj. walki o zjednoczenie Włoch – Rzymie, i wyzwoliła go przed królem, przyćmiewając jego akcje zbrojne⁵⁷. W obawie przed zajęciem przez Garibaldiego Rzymu i proklamowaniem w środkowych Włoszech republiki,

⁵⁴ Cyt. za *ibidem*.

⁵⁵ J.A. Gierowski, *op. cit.*, s. 464 i n.; Z. Machelski, *op. cit.*, s. 12–13.

⁵⁶ G. Procacci, *op. cit.*, s. 352 i 358–359.

⁵⁷ B.R. Lewis, *op. cit.*, s. 190–193 oraz G. Procacci, *op. cit.*, s. 352.

Cavour skierował, we wrześniu 1860 r., wojska piemonckie do Państwa Kościelnego, po czym wkroczyły one do Królestwa Neapolu⁵⁸.

Niestety królewska armia piemoncka dopuszczała się w tym czasie rozmaitych aktów gwałtu i bezprawia. Papież nie mógł spokojnie patrzeć na wydzieranie mu *Patrimonium Sancti Petri*, którego jako arcybiskup miał być depozytariuszem i strażnikiem. Podjął więc wraz ze swoją armią najemną dzieło obrony Ojcowizny św. Piotra. Niestety nieskutecznie. Włosi za niespodziewanie cichym przyzwoleniem Napoleona III obawiającego się widma republiki mazzinistycznej w Rzymie szybko rozprawili się z armią papieską, miażdżąc ją w bitwie pod Castelfidardo w połowie września 1860 roku. Dalsze tereny państwa papieża, takie jak okolice Bolonii, Rawenny, Ankony i Ferrary, a nawet Marche i Umbrię, wcielano do rodzącego się królestwa Italii. Powierzchnia państwa papieskiego skurczyła się do ok. 214 mil kw. z liczbą 690 000 poddanych. W akcie rozpaczony Pius IX rzucił jeszcze ekskomunikę na króla i jego dynastię oraz każdego bezczeszczącego i grabiącego własność św. Piotra, ale ten środek tak skuteczny w średniowieczu już teraz w XIX wieku nie działał na wyobraźnię i na sumienia liberałów i antyklerykalnych rewolucjonistów włoskich.

Garibaldi, poświęcając dla sprawy zjednoczenia Włoch swoje przekonania republikańskie i swój społeczny program, ostatecznie podporządkował się Wiktorowi Emanuelowi II podczas ich spotkania 26 października 1860 roku w Teano, miejscowości leżącej między Rzymem a Neapolem⁵⁹. Oznaczało to definitywne uznanie przywództwa Wiktora Emanuela II jako króla, oddanie mu kontroli nad południem Włoch, zapewniło jedność ruchu narodowego i stanowiło milowy krok na drodze budowy zjednoczonego państwa włoskiego w monarchicznej formie ustrojowej.

Znaczna część Państwa Kościelnego oraz Królestwa Obojga Sycylii, po przeprowadzeniu plebiscytów, została przyłączona do Piemontu.

Druga faza scalania ziem włoskich zakończyła się zjednoczeniem kraju z wyjątkiem Rzymu i pozostającej nadal pod panowaniem Austrii Wenecji. Na początku 1861 roku zwołano do Turynu ogólnowłoski parlament złożony z przedstawicieli wszystkich zjednoczonych prowincji, które uznały panowanie Wiktora Emanuela II. Wymowę symbolu miało zachowanie przez króla swego imienia i cyfry II oznaczającej kolejność sukcesji w ramach dynastii, gdyż w ten sposób podkreślono, iż nowe zjednoczone państwo miało być kontynuacją Królestwa

⁵⁸ J. Pelczar, *op. cit.*, s. 254 i n.

⁵⁹ G. Procacci, *op. cit.*, s. 351.

Sardynii⁶⁰. Parlament ten uchwalił powołanie do życia zjednoczonego Królestwa Włoch. Podpisanie tego aktu przez króla i ogłoszenie 17 marca 1861 roku uznaje się za datę powstania zjednoczonych Włoch. Nie pozostawia w tej kwestii żadnych wątpliwości tekst listu, który tego dnia premier Cavour wystosował do Emanuela Tapparelliego D’Azeglia, ambasadora Włoch w Londynie.

Parlament Narodowy – pisał premier – właśnie przegłosował, a król usankcjonował swym podpisem ustawę, na mocy której Jego Wysokość Wiktor Emanuel II przybiera, dla siebie i dla swoich następców, tytuł króla Włoch. Legalność konstytucyjna uświęciła w ten sposób dzieło sprawiedliwości i sprawiła, że Włochy zostały zwrócone sobie samym. Począwszy od tego dnia, Włochy potwierdzają pełnym głosem wobec świata swoje istnienie. Prawo bycia niezależnym i wolnym krajem, które im przynależy, zostało potwierdzone na polach bitew i przy stołach obrad, i to właśnie Włochy proklamują dziś uroczystie”.

Ostateczne zjednoczenie nastąpiło kilka lat potem, gdy w nowej wojnie (1866 r.) Prusy rozgromiły Austrię, a wspomagające je Włochy otrzymały wreszcie upragnioną perłę Adriatyku – Wenecję wraz z regionem (Veneto). Papież w tej wojnie błędnie postawił na Austrię. Było jasne, że prędzej czy później poniesie konsekwencje tego kroku. Nawet jeśli w czasie tzw. III wojny o niepodległość Włoch Francuzi rozgromili armię Garibaldiego w bitwie pod Mentaną (listopad 1867 r.) i na trzy kolejne lata byli w stanie chronić papieża w Rzymie, to jednak nie mogli tego czynić już zawsze. Konsekwencją dla papieża było ostatecznie zajęcie Rzymu (20 września 1870 r.), gdy chroniący papieża garnizon francuski opuścił miasto po niepowodzeniach Napoleona III w wojnie z Prusami (bitwa i klęska Francji pod Sedanem oraz detronizacja cesarza), a następnie przyłączenie Rzymu do Królestwa Włoch (2 października 1870 r.).

Z opanowaniem Rzymu i ogłoszeniem go w wyniku referendum (1871 r.) oficjalną stolicą Królestwa Italii, został ostatecznie zakończony proces jednoczenia państwa włoskiego. Poza jego granicami pozostały Triest i Trydent, wyzwolone spod panowania austriackiego dopiero po I wojnie światowej⁶¹.

Z tą chwilą także Państwo Kościelne, w którym papież sprawował władzę doczesną od 756 r., przestawało po 1114 latach bytu całkowicie i nieodwołalnie

⁶⁰ *Ibidem*, s. 357 oraz I. Montanelli, *L'Italia del Risorgimento (1831–1861)*, Milano 1972, s. 648.

⁶¹ Jednak oficjalnie konflikt austriacko-włoski o Tyrol Południowy (Trentino) zakończył się dopiero wraz z podpisaniem traktatu w 1971 r.

istnieć⁶². Z punktu widzenia prawa międzynarodowego taki stan rzeczy nosi nazwę *debellacji* Państwa Kościelnego i oznacza inkorporację przeważającej części jego obszaru do nowego terytorium Królestwa Włoch.

Wprawdzie w walce o wyzwolenie i zjednoczenie Włoch nie tyle włoski co obcy oręż zadecydował o zwycięstwie, niemniej jednak umiejętność wykorzystania sytuacji politycznej przez dyplomację włoską, a zwłaszcza konsekwencja premiera Cavoura i zwolenników jego polityki oraz walka polityczna i rewolucyjna ludności Półwyspu, przyczyniły się w równej mierze do tego rezultatu.

Procacci, autor przywoływanej już *Historii Włochów* (*Historie des Italiens*), niezwykle trafnie ocenił, że zjednoczenie Włoch „stało się możliwe dzięki nadzwyczaj szczęśliwej koniunkturze politycznej i niezwykle zręcznemu wykorzystaniu jej przez Cavoura [...], dzięki całej serii wypadków i splotowi sprzecznych sił, które rzadko występują jednocześnie w historii i które, gdy się to zdarzy, wywołują wrażenie, jakby normalny rytm życia zbiorowego uległ nasileniu”⁶³. Zważywszy na to, że ten niezwykle splot okoliczności nastąpił właściwie w ciągu jednego roku 1860–1861, zdarzało się, że o zjednoczeniu Italii mawiano wręcz jako o cudzie, a Wiktor Emanuel II dziękując za dar zjednoczenia, mówił wprost o „cudownej pomocy Opatrzności Bożej”⁶⁴.

Zjednoczone królestwo stanęło jednak wkrótce w obliczu olbrzymich trudności gospodarczych i społecznych, zrodzonych z połączenia regionów o różnym rozwoju, tradycjach, ustawodawstwie i administracji⁶⁵, co spowodowało, że w najbliższych dziesięcioleciach Włochy odegrały w świecie jedynie drugorzędną rolę. Jednak jeden z największych problemów społecznych, rzutujących na całe dzie-

⁶² Przypomnijmy, że papieże cztery razy byli pozbawiani swej władzy doczesnej, czyli świeckiej. Trzykrotnie jednak udawało się władzę tę restytuować. Pierwszy raz gdy w latach 1798–1799 utworzono w Rzymie republikę, po czym restytuowano władzę świecką papieża za pontyfikatu Piusa VII; drugi raz po przyłączeniu Państwa Kościelnego do Francji w 1809 r., po czym restytuowano władzę świecką papieża w 1814 r.; trzeci raz gdy w 1848 r. ponownie ustanowiono republikę, a rok później (1849) przywrócono władzę papieża, a wreszcie w 1870 r. po zajęciu Rzymu przez króla Wiktora Emanuela II i tym razem położony został definitywny kres doczesnej władzy papieża.

⁶³ G. Procacci, *op. cit.*, s. 356.

⁶⁴ A. Lepre, *Italia, addio? Unità e disunità dal 1860 a oggi*, Milano 1994, s. 26 in.

⁶⁵ Już w 1845 r. Giuseppe Mazzini głośno wołał „Nie mamy naszej flagi, imienia politycznego, hasła pomiędzy narodami Europy; nie mamy wspólnego centrum ani wspólnej umowy, ani wspólnego rynku. Jesteśmy rozdzieleni na osiem państw, niezależnych od siebie... osiem granic celnych dzieli nasze materialne interesy, krępuje nasz rozwój... osiem różnych systemów monetarnych, miar i wag, prawa cywilnego, handlowego i karnego, porządku administracyjnego czyni, że jesteśmy wobec siebie cudzoziemcami. Jednemu z obcych krajów rządzonych despotycznie – Austrii podlega czwarta część istniejącego narodu włoskiego” – por. *Intervento del Presidente...*, s. 2.

sięciolecia historii Włoch, a nawet na ich obecną sytuację, ujęli w swoich słynnych wypowiedziach dwaj wielcy Włosi epoki – Giuseppe Mazzini i Massimo d’Azeglio. Mazzini w 1872 roku napisał, że „w chaosie, który wytworzył się wokół, zabrakło *fiat della Nazione*”, a więc swoistego zawołania „niech się stanie Naród”, a wtórował mu d’Azeglio, który w omawianym kontekście użył równie słynnego powiedzenia: „Stworzyliśmy Włochy, teraz musimy stworzyć Włochów (czyt. – Naród Włoski)” (*dobbiamo fare gli Italiani*)⁶⁶.

Przez kolejne dziesięciolecia nierozwiązany zostawał także konflikt pomiędzy papieżem Piusem IX a Królestwem Włoch, znany w historii pod nazwą „kwestii rzymskiej”⁶⁷. 1 listopada 1870 roku encykliką *Rescriptum* potępiającą zabór Państwa Kościelnego i wspomnianą ekskomuniką króla Wiktora Emanuela II i dynastii sabaudzkiej, Pius IX odpowiedział na pozbawienie go doczesnej władzy. Następnie 15 maja 1871 roku, po osiągnięciu w relacjach wzajemnych z królem Włoch stanu definitywnego i nieodwoływalnego impasu, jednostronnie ogłosił się „więźniem Watykanu” („niewola watykańska”) i był nim aż do swej śmierci w wieku 86 lat, w dniu 7 lutego 1878 roku. Ten dobrowolny status „więźnia Watykanu” przyjmowali także jego następcy na Stolicy Piotrowej: Leon XIII, św. Pius X, Benedykt XV oraz Pius XI. Wszyscy bowiem stanęli na stanowisku, że państwo papieża zostało zaanektowane siłą i że określona suwerenność terytorialna, czyli rodzaj „władzy doczesnej”, musiała zostać uznana i utrzymana dla zapewnienia papieżowi niezależności. Papieże sądzili też, że nie powinni pozostawać w zależności od jakiegokolwiek władcy. Pius IX nie tylko zastosował wskazaną procedurę obstrukcyjną wobec królewskich Włoch, skazując się dobrowolnie na oczach całego świata na polityczną i duchową izolację, ale ekskomunikując króla i jego dynastię oraz wskazując rząd włoski jako uzurpatora, pierwszy raz w marcu 1871 r. ogłosił, że katolikom włoskim nie przystoi udział (*non expedit*) w wyborach parlamentarnych takiego państwa jak Włochy. Formuła ta została także powtórzona w głośnej encyklice Piusa IX z 1874 r. pn. *Non Expedit*. Myśl ta stała się dumnym sloganem katolików z całego świata, którzy poczuli się znieważeni traktowaniem papieża przez państwo katolickie, naonczas przecież w założeniu demokratyczne. Poza wszystkim treść tego stwierdzenia odnosiła się do tzw. kwestii rzymskiej i podtrzymywała jej istnienie jako aktualnego problemu politycznego⁶⁸.

⁶⁶ Cyt. za F. Bonini, *op. cit.*, s. 21 i 20.

⁶⁷ F. Clementi, *Città del Vaticano*, Bologna 2009, s. 33.

⁶⁸ M. Clark, *Współczesne Włochy 1871–2006*, Warszawa 2009, s.151.

„Kwestia rzymska” została definitywnie rozwiązana przez rząd Królestwa Włoch podpisaniem ze Stolicą Apostolską Traktatu Laterańskiego w dniu 11 lutego 1929 roku przez premiera Benitę Mussoliniego i kardynała Sekretarza Stanu Pietra Gasparriego, za pontyfikatu Piusa XI. Ostateczne pojednanie, czyli tzw. *conciliazione* pomiędzy stronami tego słynnego sporu w historii najnowszej eksponował prezydent Republiki Włoskiej Giorgio Napolitano w czasie uroczystego posiedzenia parlamentu włoskiego 17 marca 2011 roku w 150. rocznicę zjednoczenia Włoch, mówiąc, że wraz ze zjednoczeniem Włoch dokonano naprawdę olbrzymiego i wiekopomnego dzieła w dziejach Italii. Przemawiając w Watykanie z tej samej okazji i w tym samym czasie, papież Benedykt XVI bez cienia wątpliwości uznał z kolei, że „jedność Italii, która dokonała się 150 lat temu, nie jest jedynie jakąś sztuczną konstrukcją polityczną złożoną z rozmaitych form tożsamości, ale jest dowodem naturalnego ujścia politycznego jednej silnej i głęboko zakorzenionej już wtedy tożsamości narodowej”⁶⁹.

Jakże proroczo i trafnie brzmią dziś słowa Giuseppe Mazziniego, bojownika o wolne i zjednoczone Włochy, którego epigraf poeta Giosue Carducci, nazwał swego czasu „ostatnim z wielkich Włochów starożytnych i pierwszym z nowożytnych”⁷⁰. W dziele *Epistolario, Opere*, w tomie I odnajdujemy takie oto zdanie napisane przez Mazziniego w liście do jednego z wybitnych rewolucjonistów węgierskich epoki Lajosa Kossutha: „Demokracja włoska nie jest reakcją, lecz wiarą, nie jest krzykiem emancypacji wydanym przez jedną klasę, wrogą i rozgniewaną na drugą. Jest programem stowarzyszenia wszystkich klas, lub lepiej, wszystkich grup społecznych w jednym zamiarze: stworzenie jednej, wolnej, silnej, rodziny włoskiej dla dobra rodziny ludzkiej, Ojczyzny, dla dobra wszystkich ojczyzn”⁷¹. Czyż idea jedności Italii mogła być wyrażona precyzyjniej?

⁶⁹ *Il messaggio di Benedetto XVI per il centocinquantésimo anniversario dell'unificazione politica dell'Italia*, „Dal l'Osservatore Romano”, 17 marzo 2011, s. 1–4.

⁷⁰ J. Ugniewska, *op. cit.*, s. 142.

⁷¹ Cyt. za *ibidem*, s. 108.

Summary

THE UNIFICATION OF ITALY.

THE 150TH ANNIVERSARY OF THE EVENTS OF 1861

The Authors analyses the reasons of the unification of Italy in 1861 and of all the processes connected to this historical event. They showed the role of the Savoy dynasty and of the count Camillo Cavour. They also discussed the role of the contemporary pope Pius IX and what happened with the State of the Church which had existed more than 1000 years. In a very interesting way they also discuss the consequences of the unification for further Italian history and for the contemporary Italy.

Riassunto

L'UNIFICAZIONE D'ITALIA

IN OCCASIONE DELLA CELEBRAZIONE DEL 150 ANNI DELL'UNIFICAZIONE
D'ITALIA AVVENUTA NEL 1861

Gli autori di questo saggio, a partire dal 1861, cercano di analizzare in modo dettagliato le cause e gli effetti dell'unificazione d'Italia avvenuta nel 1861; essi, da una parte, mettono in rilievo il ruolo essenziale della dinastia di Savoia, del conte Camillo di Cavour, dall'altra invece del papa Pio IX che viene considerato come ultimo "capo" vivente dello Stato della Chiesa. Si esaminano in modo particolare le cause principali dell'unificazione d'Italia, percepite tuttavia nell'ottica dell'attuale situazione socio-politica d'Italia.

